

EĞİTİM HAKKININ ZORUNLU ASKERLİK NEDENİYLE SINIRLANDIRILMASI (MECLİS-İ TEDKİKÂT-I ŞER'İYYE KARAR ÖRNEĞİ)

RESTRICTION OF THE RIGHT TO EDUCATION DUE TO COMPULSORY MILITARY SERVICE (EXAMPLE OF A MAJLIS-I TADKİKÂT-I SHAR'İYYA DECISION)

Mustafa ÜNAL*

Öz

Eğitim hakkı, İslâm dini ile büyük bir önem kazanmıştır. Müslümanların en temel iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnet, insanları okumaya, öğrenmeye yönlendirmiştir. İslâm hukuku, eğitim hakkını kullanmakla tükenecek bir nitelikte bir hak olarak tanımamaktadır. Bu hak devamlı kullanılabilecek niteliktedir. Eğitim, müslümanlar için yalnızca bir hak değil aynı zamanda önemli bir yükümlülüktür. Müslümanların özellikle bazı konularla ilgili bilgileri öğrenmeleri zorunludur. Bu konuların başında inanç ve ibadet esasları gelmektedir. Devletin eğitim hakkını tanıması gerekmektedir. Bununla birlikte, bu hakkın kullanılması için gerekli imkânları sağlamak devletin görevidir. Bu hak, Osmanlı Devleti'nde tüm vatandaşlar için tanınmıştır.

Allah Teâlâ yolunda mücadele etmenin ve şehit olmanın önemi Kur'an'da birçok defa anlatılmıştır. Müslümanlar açısından en kıymetli değerlerini korumak bakımından askerlik, büyük öneme sahip bir kamu hizmetidir. Müslümanların ise kamu hizmetlerine katılmak hem hakları hem de ödevleridir. Dolayısıyla askerlik müslümanlar açısından önemli bir yükümlülüktür.

Osmanlı Devleti'nde zorunlu askerlik hizmetinin eğitim hakkına engel olmamasına önem verilmiştir. Medrese öğrencilerine yönelik özel düzenlemeler yapılmıştır. Medrese öğrencilerinin askerlik yükümlülüğü hukuka uygunluk yönünden Meclis-i Tedkikât-ı Şer' iyye'de incelenmiştir. Bu kurum bir temyiz mahkemesi niteliğinde olmasına rağmen, ilgili düzenlemeyi incelemesi yönünden anayasa mahkemesi benzeri bir görev icra etmiştir. Bu çalışma ile eğitim hakkının zorunlu askerlik nedeniyle sınırlandırılabileceği, sınırlamanın hangi şartlara bağlı olarak gerçekleştirilebileceği ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer' iyye'nin işlevi ifade edilmiştir. Özellikle anayasa mahkemesine benzer bir işlev de yerine getirdiğini ortaya koyması açısından bu çalışma daha önceki çalışmalardan ayrılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Eğitim Hakkı, Zorunlu Askerlik, Sınırlandırma, Meclis-i Tedkikât-ı Şer' iyye, Gereklik İlkesi, Ölçülülük İlkesi.

Abstract

Right to education gained great importance with the religion of Islam. The Qur'an and Sunnah, the two most basic sources of muslims, have led people to read and learn. Islamic law does not recognize the right to education as a right that can be exhausted by using it. This right

* Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi (İslam Hukuku Anabilim Dalı), mustafaunal@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3454-9694.

can be used continuously. Education is not only a right but also an important duty for muslims. It is obligatory for muslims to learn information about certain subjects. At the beginning of these issues are the principles of belief and worship. The state must recognize the right to education. It is the duty of the state to provide the necessary means for the exercise of this right. This right was recognized for all citizens in the Ottoman Empire.

The importance of fighting for Allah and being a martyr has been explained many times in the Qur'an. For muslims, military service is a public service of great importance in terms of protecting its most precious values. Participating in public services is both a right and a duty for muslims. Therefore, military service is an important obligation for muslims.

It is important to ensure that compulsory military service does not interfere with the right to education in Ottoman Empire. Special arrangements were made for madrasah students. The military obligation of the madrasah students was examined in terms of compliance with the law in the Majlis-i Tadrîkât-i Shar' iyya. Although this institution is an appellate court, it has performed a duty similar to that of the constitutional court in terms of examining the relevant regulation. This study explains that the right to education could be restricted due to compulsory military service, the conditions under which this restriction could be realized, and the function of the Majlis-i Tadrîkât-i Shar' iyya. In particular, this study differs from previous studies in that it reveals that it also performs a function similar to the constitutional court.

Keywords: Fiqh, Right to education, Compulsory military service, Restriction, Majlis-i Tadrîkât-i Shar' iyya, Principle of necessity, Principle of proportionality.

GİRİŞ

İnsan, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesi¹, şerefli ve üstün bir varlık olarak yaratılmıştır.² Şerefli ve üstün olarak yaşayacak insanın, sırf insan olmasından kaynaklı olan birtakım vazgeçilmez ödevleri ve hakları bulunmaktadır. Bu haklar genel itibariyle insan haklarını oluşturmaktadır.³ Bunlardan biri de eğitim hakkıdır. Eğitim hakkı literatür açısından hem doğrudan kişilerin kendilerine dair bir hak olarak, hem de ebeveynlerin çocukları üzerindeki hakları olarak ele alınmaktadır. Bu çalışma, kapsamı bakımından kişilerin eğitim hakkını ele almakta olup, ebeveynlerin çocuklarına vereceği eğitim hakkını incelememektedir. Literatürde, İslâm hukukunda eğitim hakkının önemini vurgulayan çalışmalar bulunmakla birlikte, bir yargı kararı ile bu hakkın nasıl korunduğunu ve uygulamada bu hakkın sınırlarının nasıl belirlendiğini gösteren bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan çalışma diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

¹ Bakara, 2/30.

² İsrâ, 17/70.

³ Mustafa Yayla, *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011) 98, 99; İlyas Doğan, Fatma Süzgün Şahin Ünver ve Dilara Buket Tatar, "Osmanlı Devleti Klasik Döneminden Pozitif Metinlerde İnsan Hakları Anlayışına Geçiş" İç. *İnsan Hakları Hukuku*, ed. İlyas Doğan (Ankara: Astana Yayınları, 2022) 137; Recep Şentürk, *İnsan Hakları ve İslâm: Sosyolojik ve Fikhî Yaklaşımlar* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007) 131; İbrahim Ülker, "İslam Hukukunda İnsan Hakları Yaklaşımı" İç. *Hukukçuların Kaleminden İslam Hukukunda İnsan Hakları*, ed. İbrahim Ülker (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021) 23, 24.; Sercana Yüce Akkaya, "İslam Hukukuna Göre Uluslararası İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları" Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya, 2019) 14, 15.

Tanzimat döneminde şer' iyye mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemeleri de kurularak⁴, şer' i uyuşmazlıklara ilişkin görev yetkisi şer' iyye mahkemelerine verilmiştir.⁵ Tanzimat dönemindeki bu ayrımla birlikte şer' iyye mahkemelerinin temyiz merci olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye kurulmuştur.⁶ Bu çalışmada Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'de alınmış bir yargı kararı incelenerek, eğitim hakkının teorik boyutu öncelikli olarak işlenmiş ve bu hakkın nasıl koruma altına alındığı ile sınırlarının nasıl belirlendiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada doğrudan bir derleme yahut teorik bir tartışma yapılmamış olup, bir yargı kararı teorik temelleri ile incelenmiştir. Bu inceleme ile İslâm hukuk sisteminin insana ve insanın insan olmasından kaynaklı haklarına verdiği önem, bu hakların hangi şartlarda sınırlandırılabilceği gösterilmiştir. İslâm devletlerinde eğitim hakkına azami ölçüde önem verilmiştir. Öyle ki, Osmanlı devletinde öğrencilerin zorunlu askerlik yapması hususunda ayrıca düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere rağmen tartışmalar sona ermemiş ve konu temyiz merci olan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin önüne kadar gelmiştir.⁷ Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin konu hakkında incelemesinin özeti şu şekildedir:

⁴ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2023) 262; Fethi Gedikli, "Kazâ (Osmanlı Devleti'nde Kazâ)" İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002) c. 25, 119; Ahmet Akman, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler" *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, no. 1 (2019): 431, 432, 434; Ahmet Kılınç, "The Influence of The Ottoman State on Islamic Law" *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı*, no: 2022/2, (2022): 547, 569.

⁵ Kanun-i Esasi, m. 87, Ahmet Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011) c. 1, 444.

⁶ Avcı, *Hukuk Tarihi*, 266, 240; Ahmet Akman, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Adliye Teşkilatı Ve Yargılama Usûlü* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2022) 62; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları," *Doktora Tezi* (İstanbul, 1996) 183; Murat Akgündüz, "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye" *Ekev Akademi Dergisi* 21, no. 1, (2004): 167, 168; Bilgin Aydın, İsmail Kurt ve İlhami Yurdakul, *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006) 64; Mustafa Gürbüz, "İslam Hukuk Tarihinde Kanun Yolu Olarak Temyiz Mahkemesi ve Osmanlı Devletindeki İşleyişi," *Yüksek Lisans Tezi*, (Ankara, 2006) 54.

⁷ "Talebe-i ulûmun bir senelik hizmet-i maksure-i askeriyelerine dâir (Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Cedid'inin talebe-i ulûmun bir senelik hizmet-i maksure-i askeriyelerine mütedâir bulunan kırk ikinci maddesinin altıncı fıkrasının emr-i tatbikinde meleke-i tahsiliyenin ma'ruz-ı intifâ olmamasını te'min edecek ba'zı esasât vaz' ve ittihâzı mukarrer ve bu emniye-i hayriyenin teysîr-nümâ-yı husul olacağı eltâf-ı ilahiyeden me'mul ve muntazır olup şu kadar ki selamet ve saadet-i vatan ilcasıyla takarrur eden usûl ve kavâid-i hâziranın menafî-i şamilesi bazı taraflarca layıkıyla tefekkür ve takdir edilemediği murâcaat-ı mütevaliyeden anlaşıldığından ve izah ve tebyin-i hakk u hakikat yolunda Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye'ce işbu kararın ittihâz olunduğundan bâhis makâm-ı celil-i iftâdan müfti efendilere ta'mimen tebligat icrâ kılınmıştır.)

Talebe-i ulûmun bir senelik hizmet-i maksure-i askeriyelerine dâir Ahz-ı Asker Kanunnâme-i Cedid'inin kırk üçüncü maddesinin muhâsin ve mezâyâsı bazı taraflarca layıkıyla tefekkür ve takdir edilemeyerek bir takım zehaba sebebiyet verdiği murâcaat-ı mütevaliyeden anlaşılmış olmakla izah ve tebeyyün-i hakk u hakikate lüzum hasıl olmuştur. Şöyle ki: A'dâya karşı esbab-ı tehaffuz ve müdafaaya malikiyet mevcudiyet-i milliyenin esasını teşkil edeceği ve esbâbsız hâl-i atalette kalan bir milletin saha-i imkânda devam ve bekâsı kâbil olamayacağı hakâyık-ı bârizeden bulunduğu gibi "واعدا لهم" (Enfal, 8/60) âlây-ı nazm-ı celîli mefâd-ı âlîsi vechiyle din-i mübin-i İslâm-ı esbâb-ı müdâfânın ezher cihet idâd ve ikmâlîni âmir ve Peygamberimiz sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri meârif-i vekalet-i beşeriyenin timsâl-i müşahhası bulunmalarıyla beraber zât-ı kutsiyyet sıfât-ı Mustafa asr-ı saadetlerinin harp ve vegâ ve istimâl-i edevât-ı harbiye hususlarında da en mümtâz bir rüknü bulundukları kütüb-ü siyerde an'anesiyle mestûr ve gazâvât-ı celile-i peygamber-î hâfıza-i ümmette menkûş ve envâ-i melâhiyi ekîden men' buyuran din-i celil-i Muhammedî'nin mahzâ idmân ve terbiyenin husûlüne hizmetinden dolayı sibâkı ve at oynatmayı ibâha eylediği kütüb-ü şer'iyyede ilel ve esbabıyla mübeyyen ve muharrer bulunmakta ve kelimetullah'ın ilâ ve süğur-ı İslâmiye'nin tecavüz ve tasallut-ı a'dadan siyanet ve

Ahz-1 Asker Kanunnâme-i Cedîd'inin kırk üçüncü maddesi, başvurudan anlaşıldığı üzere, bazı taraflarca yeterince anlaşılamamıştır. Bundan dolayı bu madde hakkında açıklama yapmak gerekmektedir. Düşmana karşı savunma gücü bir milletin mevcudiyetinin temelini teşkil etmektedir. Bu konunun gereğini sebepsiz şekilde yerine getirmeyen milletin devamı mümkün değildir. Hem Kur'ân-ı Kerim'de hem de Rasulullah'ın (s.a.v.) hayatında bu hususun önemi görülmektedir. Allah'ın (c.c.) kelamının yüceltilmesi ve İslâm beldesinin düşmandan korunması cihad etmek İslâm'ın rükûnlarından biridir. Bununla birlikte son zamanlardaki gerilemeler ve bu hususa gereken önemin verilmemesinden dolayı İslâm beldesi gerektiği şekilde savunulamamıştır. Balkan faciasında düşman, başkente kadar gelmiş dinin ve milletin mevcudiyeti tehdit edilmiştir. Birçok İslâm beldesi düşman işgali altına girmiştir. Müslümanların canı, malı ve her türlü mukaddesatı düşmanın saldırısına maruz kalmıştır. Böyle bir olayın yeniden yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması zorunludur. Eğitim almamış kimselerin asrımızdaki savaş aletlerini gerektiği şekilde kullanamadığı görülmüştür. Müslümanların böyle bir ihtimale karşı bütün halinde savunmaya geçebilmeleri için eğitim almaları gerekmektedir. İlim talebelerinin de bir yıl süreyle askeri eğitim almaları, onların bu yöndeki eksikliklerini gidermeleri ve hiç eğitim görmemiş askerlerin maneviyatlarını artırmaları gibi faydalı bir görevdir. Bu sürenin sonunda tekrar eğitimlerine devam etmelerine bir engel bulunmamaktadır.

muhafazası uğrunda cihad-ı fi-sebilillah'ın erkân-ı İslâm'dan bulunmasına binâen ahd-ı celil-i risaletpenahi'den biri akvâm-ı İslâmî'ye şu farîzâ-i diniyeye bezl-i vüs' ve ikdâm-ı tam ederek şevket ve satvet-i İslâmiye'yi asırlarca rub-ı meskûnun evc-i refi-i hâkimiyetine is'âd ve îsâle muvaffak oldukları halde a'sâr-ı ahirede müşahede olunan tedenniyât-ı alem-i İslâm'ı istilâ eden atâletten ve esbâb-ı müdâfânın ikmâlîne layıkı vechile ihtimâm olunamamasından neşet etmiş bulunduğu ve ahvâl-i müessife-i mebhûsanın refte refte tekâsüfî Balkan fecayı-i ahiresinin ser-zede-i sahâ-i imkân-ı zuhur olmasını ve düşman ordularının bir müddet-i kasırada payitaht kapılarına dayanması[nı] intâc ederek mevcudiyet-i diniye ve milliye-yi tehdit eden ve'l-iyâzü billah beyza-i İslâm'ın inkisarına ramak kaldığını ihsas ettiren kanlı vekâyîine inzâr-ı ibretten bir lahza dûr tutulmaması vecâibden olduğundan fecâyî-i ahîre ile ciğergâh-ı İslâm'dan koparılan o mukaddes ve muhterem diyâr-ı İslâm'ın levs-pây-i âda ile çekinmekte bulunan dil-nişîn mağdureleri mal ve canı ve her türlü mukaddesâtı âda-yı dinin taaruz ve tecavüzüne maruz kalarak inlemekte bulunan milyonlarca ehl-i tevhidi ve binlerce cevâmî ve mebnî-i kudsiyyesi hep bu seyyienin kurbanı olduklarından âlem-i İslâm'ı garîk-i ekdâr u âlâm eyleyen hâlât-ı mezkûrenin hüddânekerde tekrarına meydan bırakmayacak esbâb ve mesâilin kâffesini geceyi gündüze katarak ihzâr ve ikmâl-i hasr-ı eşğal eylemek kâffe-i ehl-i tevhîd üzerine mütahattem ve müteveccih bir vazife olup sebepli sebepsiz şu vecibeye karşı asâr-ı tehâvün ve tekâsül irâesi kat'iyen tecvîz olunamaz. Kaldı ki asrımızdaki berrî ve bahrî alât ve edevât-ı harbiyenin tekamülü ve fûnûn-u askeriyyenin tenevvü-i edvâr-ı sabıkaya aslen makîs olamayıp esliha ve edevât-ı hazırânın hüsn-ü suretle isti'mâl edilebilmesi vâsî derecede idmân ve tevaşşul neticesi olan meleke ve mümarese husulüne mevâkuf ve terbiye-i askeriye görmeyen efrâdın muhârebâtta bir fâidesi olamadığı meşhûd olmasıyla "انْفِرُوا خِفَافًا" (Tevbe, 9/41) nazm-ı celili mefâd-ı âlisince efrâd-ı İslâmiye'nin bundan böyle her ihtimale karşı nefir-i amme müteheyyi-i yekdil ve yekvücut bir hal-i mükemmeliyette levâzım-ı diniye ve icâbât-ı siyâsiyeden görüldükten talebe-i ulûm-u şer'iyyenin askerliğe ait bir sene gibi müddet-i cüz'îye hizmetleri mehma-emken terbiye ve talîm-i askerî görerek o cihetteki noksanlarını ikmâl ve hiç okumamış efrâd-ı askeriyyenin kuvve-i ma'nevîyelerini tezyîd ve takviye etmek gibi ez-her cihet nef-i âm ve şâmil bir vazife-i mukaddese-yi ifâya davetten başka bir şey olmadığının ve hitâm-ı müddeti müteâkip ulûm-u şer'iyye tahsilini ikmâl için aslâ bir mani tasavvur edilemeyeceğinin lisan-ı şer'le sunûf-u ahaliye telkîn ve hüsn-i tefhimîyle itilâ-yı şevket ve izdiyâd-ı satvet ve miknet-i İslâmiye maksad-ı mübeccelinin bir ân evvel hayyiz-ârâ-yı husûl olmasının teysîr ve teshîli hususunun ulemâ-yı dine tebliğ ve ifâ-yı vezâif-i diniye ve ilmiyeye terğîb edilmeleri zımında tamîmen icrâ-yı tebligat buyurulması tezekkür edildi ol babta." Meşihat-ı Celile-i İslamiyye, Ceride-i İlmiyye 1, no. 3 (Ramazan 1332): 124.

Bu çalışmada Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin yukarıda verilmiş olan kararı ışığında eğitim hakkı ve bu hakkın zorunlu askerlik nedeniyle sınırlandırılması hususunda bir inceleme yapılmıştır.

I. İSLÂM HUKUKUNDA EĞİTİM HAKKI

İslâm hukuku, eğitim hakkını baştan itibaren tanımıştır. Bu hakkı sınırsız bir hak olarak görmeyip nasıl sınırlandırılabilceğini de göstermiştir.

A. Genel Olarak

Eğitim hakkının tarihi Antik Yunan'dan başlatılıyor olsa da bu dönemlerde, İslâm hukuk sistemindeki gibi önemi haiz olmamıştır.⁸ İslâm ilme verdiği kıymeti, Kur'ân-ı Kerim'de nazil olan ilk ayetle⁹ göstermektedir. Bu ayetle, müslümanlara doğrudan okumaları, öğrenmeleri emredilmiştir.¹⁰ Allah Teâlâ'nın kendilerine ilim verilenlerin derecesini yükselteceği,¹¹ Allah Teâlâ'dan ilmin artırılmasının istenmesi gerektiği¹² ayetlerde bildirilmiştir.¹³ Öyle ki, müslümanların toplu bir şekilde seferberliğe çıkmamaları gerektiği, içlerinden bir grubun ilim öğrenmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁴ Rasulullah (s.a.v.) müslümanlar için ilim talebinin farz olduğunu buyurmuş¹⁵, müslümanları ilim tahsiline yönlendirmiş, ya öğrenen ya da öğretenden olmayı tavsiye etmiştir.¹⁶ Bir başka hadiste ise ilim öğrenmek için yola çıkan kimseye cennetin yolunun kolaylaştırılacağı bildirilmiştir.¹⁷ İlim öğrenme ile ilgili olarak hadis kitaplarında ayrıca "*kitabu'l-ilm*" bölümleri yer almış ve birçok hadis nakledilmiştir.¹⁸

Eğitime büyük önem vermiş olan İslâm, eğitim hakkını sürekli nitelikte bir hak olarak tanımıştır. Belirli bir dönemde kullanılmakla tükenmeyecektir. Müslümanların sürekli olarak ilim tahsiline devam etmeleri teşvik edilmiştir.¹⁹ Bununla birlikte naslardan görüleceği üzere ilim öğrenmek sadece bir hak olarak görülmemiş bir ödev olarak da düzenlenmiştir. İslâm hukukuna göre müslümanların inanç ve ibadet esaslarını kapsayan temel eğitim tüm

⁸ Bkz. Davut Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim ve Öğretim Hakkı" Doktora Tezi (Şanlıurfa, 2003) 23-25.

⁹ Alak, 96/1.

¹⁰ Muhammed Umara, *İslam ve İnsan Hakları* (İstanbul: Denge Yayınları, 1992) 62; Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992) 141; Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim," 34; Mustafa Arslantürk, *Peygamber Buyruğu Işığında İnsan Hakları* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2016) 439.

¹¹ Mücadele, 58/11.

¹² Taha, 20/114.

¹³ İlme teşvik eden farklı ayetler için bkz. Fâtır, 35/28; Zümer, 39/9.

¹⁴ Tevbe, 9/122.

¹⁵ İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce* (yy.: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye – Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1431), Mukaddime, 17.

¹⁶ Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân ed-Dârimî, *Musnedu'l-İmâm ed-Dârimî* (yy. 2015), c. 1, 154 (325-327).

¹⁷ Dârimî, *Musned*, c. 1, 161 (351).

¹⁸ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi' u's-sağîh* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001) Kitabu'l-İlim, 11-44; Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim, *Şağîh-i Müslim* (yy.: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955), Kitabu'l-İlim, 8-11.

¹⁹ Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim," 65.

müslümanlar için zorunlu olduğu ifade edilmiştir.²⁰ Bunun yanında herkesin iştigal etmiş olduğu alan ile ilgili bilgileri öğrenme ödevi vardır.²¹ Temel eğitimin zorunluluğu hususunda çocuk, kadın ayırt etmeksizin bütün bir toplumun sorumlu olduğu vurgulanmış ve bu eğitimin verilmesi için devlet başkanının yükümlü olduğu belirtilmiştir. Tüm müslümanların öğrenmesi zorunlu olan temel eğitimin dinin ayakta kalması için cihad vazifesinden daha önemli olduğu vurgulanmıştır.²² Nitekim henüz temel bilgileri bilmeyen bir kimsenin doğru şekilde cihad vazifesini yerine getirmesi de mümkün değildir. Toplumun ihtiyaç duyduğu bir alanda uzmanlaşmanın gerekmesi halinde bu alanda ilim öğrenilmesi müslümanların yalnızca hakkı değil aynı zamanda ödevleri olacaktır.²³ Bu ödev, farz-ı kifâye²⁴ olarak görülmüş ve toplum için yeterli olacak şekilde bazı müslümanların yerine getirmesi halinde diğer müslümanların üzerinden sorumluluğun kalkacağı ifade edilmiştir.²⁵ Eğitim faaliyetleri sadece müslümanların birikimleri ile de sınırlandırılmamış, ilim öğrenilmesi için müslüman olmayanlardan da istifade edilmesi gerektiği belirtilmiştir. İslâm tarihi boyunca ilmi birikim bakımından, müslüman olmayanlardan da ciddi oranda yararlanıldığı görülmüştür.²⁶

Tarihte olduğu gibi bugün de eğitim hakkının önemi İslâm hukukçuları tarafından vurgulanmaktadır. İslâm'da İnsan Hakları Kahire Konferansı sonucunda insan hakları ile ilgili olarak yayımlanmış olan bildiride eğitim hakkına ayrıca yer verilmiştir. Burada geçen düzenleme ile eğitim hakkının gücü yeten her bir müslümanın ödevi olduğu, devlet ve toplumun da insanların eğitim ve öğretimlerini garanti etmekle yükümlü olduğu belirtilmiştir.²⁷ İslâm Konseyi, İslâm'da İnsan Hakları Beyannamesi ile eğitim hakkının toplumun bütün fertlerinin bir hakkı ve aynı zamanda ödevi olduğu belirtilmiştir. Toplumun her bir ferde eğitim hakkı için eşit ve denk bir fırsat sunması gerektiği ve her bir ferdin kendi eğilimine uygun düşen eğitimi seçmekte serbest olduğu ifade edilmiştir.²⁸ Görüleceği üzere, İslâm hukukçuları tarafından yayımlanmış olan her iki bildiride de eğitim hakkına ayrıca yer verilmiştir. İslâm hukukçuları da eğitim hakkını bu bildiriler ile aynı kapsamda ele

²⁰ Alimcan Buğda, "İslam Hukukunda Farz-ı Kifâye Kavramının Sosyal Hayattaki İşlevi" *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2023):1, 18.

²¹ Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim," 36, 41, 55; İbrahim Canan, "İslâm'da Çocuk Hakları" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (1995): 7, 17; Süleyman Emre Zorlu, "Günümüz ve İslam Hukukunda Çocuk Hakları Karşılaştırmalı Bir İnceleme" *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21, no. 2 (2013): 125, 153.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994) c. 3, 153; Canan, "İslâm'da Çocuk Hakları," 18.

²³ Umara, *İslam ve İnsan Hakları*, 72; Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim," 57-61.

²⁴ Farz-ı kifâye, bir hükmün herkesi içine almayan bir lafızla farz olması, topluluğun bir kısmının yerine getirmesi ile diğerlerinin üzerinden farz yükümlülüğünün kalktığı hüküm biçimi olarak ifade edilmiştir. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993) 217.

²⁵ Buğda, "Farz-ı Kifâye," 18, 19.

²⁶ Davut Okçu, "Eğitim Hakkı ve Tarihsel Gelişimi" *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4, no. 1 (2007): 45, 53.

²⁷ Allame Muhammed Taki Caferi, *Evrensel İnsan Hakları, İslam ve Batı Düzenlerinin Mukayesesi* (İstanbul: Kevser Yayınları, 2016) 214, 215.

²⁸ Ahmed Akgündüz, *İslâm'da İnsan Hakları Beyânnamesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2017) 143, 144.

almışlardır. Eğitimin hem bir hak hem bir ödev olduğu üzerinde durulmuş ve devletin bu hakkın kullanılması için gerekli imkânları sağlaması gerektiği ifade edilmiştir.²⁹

Osmanlı Devleti'nde tüm vatandaşlara eğitim hakkı tanınmıştır. Bu kapsamda zimmilerin de kendi dinleri doğrultusunda eğitim görme hakları kabul edilmiştir.³⁰ II. Mahmut döneminde eğitim devlet tarafından üstlenilmiş ve ilköğretim zorunlu kılınmıştır. Bu dönemde yeni yüksekokullar da açılmıştır.³¹ Bu çabalar Tanzimat döneminde daha da genişletilerek yeni okullar açılmış ve eğitim faaliyetine verilen önem artırılmıştır.³² Bu gelişmelerin akabinde 1876 yılında kabul edilen Kânûn-ı Esâsi ile eğitim hakkı açık bir şekilde güvence altına alınmıştır. "*Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kânûna tebaiyet şartı ile her Osmanlı umûmî ve husûsî tedrise mezundur.*"³³ Bu düzenlemede görüleceği üzere Osmanlı vatandaşlarının tümü için eğitim hakkı güvence altına alınmıştır. Kânûn-ı Esâsi'nin 114. maddesi ile eğitimin ilk derecesinin tüm Osmanlı vatandaşları açısından zorunlu olduğu düzenlenmiştir.³⁴

Eğitim hakkı uluslararası hukukta doğrudan bir insan hakkı olarak değil, dolaylı bir hak olarak tanınmıştır. Ailenin çocuk eğitimi üzerindeki dini ve felsefi inançlarına devletin saygı gösterme yükümlülüğü kapsamında bu hak ele alınmıştır.³⁵ Anayasa'nın 42. maddesinde ise eğitim ve öğretim hakkı ve ödevi başlığı altında bu hakka yer verilmiştir. Kimsenin eğitim ve öğretim hakkından yoksun bırakılamayacağı düzenlenirken, bu hakkın kapsamı doğrudan Anayasa'da belirlenen esaslar ile sınırlanmıştır. İlköğretimin zorunlu tutulması ise vatandaşların bu hususta yükümlülüğünün bulunduğunu göstermektedir.³⁶ Eğitim hakkına yönelik İslâm hukuk sistemi ile mer'î hukuk arasındaki en büyük fark ise, bu hakkın aynı zamanda bir ödev olmasıdır. İslâm hukukunda eğitim bir hak olmanın yanında önemli bir yükümlülük olarak ele alınırken, mer'î hukuk sistemlerinde yalnızca ilköğretim zorunlu tutulmakta olup, genel itibarıyla kişilere tanınan bir hak olarak ifade edilmektedir.³⁷

İslâm hukukunda eğitim hakkına ilk dönemden itibaren yer verilmiştir. Bununla birlikte bu hak sınırsız bir hak olarak kabul edilmeyip hangi durumlarda bu hakkın sınırlandırılabilmesine dair belirlemeler yapılmıştır.

B. Eğitim Hakkının Sınırları

²⁹ Canan, "İslâm'da Çocuk Hakları," 18; Armağan, *Temel Hak ve Hürriyetler*, 143; Okçu, "İslam Hukukunda Eğitim," 64.

³⁰ Doğan, Şahin Ünver, Tatar, "İnsan Hakları Anlayışına Geçiş," 146, 147.

³¹ Ahmet Mumcu ve Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2019) 152.

³² Mumcu ve Küzeci, *Kamu Özgürlükleri*, 159, 168.

³³ Kânûn-ı Esâsi, m 15, Akgündüz, *Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, c. 1, 438.

³⁴ Kânûn-ı Esâsi, m 114, Akgündüz, *Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, c. 1, 447.

³⁵ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku* (Ankara: Hukuk Yayınları, 2018) 212; Hakan Ataman, *Eğitim Hakkı ve İnsan Hakları Eğitimi* (İzmir: İnsan Hakları Gündemi Derneği, 2008) 12.

³⁶ Ayrıntılar için bkz. İbrahim Ülker, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü* (Konya: Aybil Yayınları, 2017) 59ff.

³⁷ Caferi, *Evrensel İnsan Hakları*, 344, 345.

İslâm hukuku kapsamında haklar ve ödevler karşılıklıdır. Yani, ödevin olduğu yerde hak da söz konusu olacaktır. Bununla birlikte hak olmaksızın ödevin olması mümkündür.³⁸ Hayatın bütün alanlarını kulluk kapsamında değerlendiren İslâm hukukunda, insanın toplumu oluşturan diğer insanlara karşı üstlenmiş olduğu ödevler, sahip olduğu haklara göre öncelik arz eder.³⁹ Dolayısıyla eğitim hakkı da sınırsız bir hak olarak görülmemelidir. İnsanın diğer ödevleri ile eğitim hakkının çatıştığı durumlarda bu hakkın sınırlanması mümkün olabilecektir. Ancak burada çatışan ödevin niteliği önem arz edecektir. Bu niteliğin sınırlamayı gerekli kılması gerekmektedir. Ayrıca bu çatışma durumu ile ölçülü bir sınırlama yapılması gerekecektir. Ölçüsüz bir şekilde hakka müdahalede bulunulamayacaktır. Sınırlama, eğitim hakkının korumuş olduğu alana, bu hak ile çatışan ödev açısından bir daraltılma getirilmesi anlamına gelecektir. Herhangi bir çatışmanın olmaması durumunda ise, eğitim hakkının keyfi olarak sınırlanmasından bahsedilemeyecektir. Çünkü “*sıfat-ı ârızada aslolan ademdir.*”⁴⁰

İnsan haklarının sınırları açısından fiili ve hukuki ayrımı yapılabilir. Buna göre ekonomik imkânı olmayan bir kimse açısından mülkiyet hakkının bulunması bir anlam ifade etmeyecektir. Bu durum fiili bir sınırlama örneğidir. Ancak fiili sınırlama bu çalışmanın inceleme konusu dışındadır.⁴¹ Bir hak ile ödevin çatışması durumundaki hukuki sınırlamalar bakımından eğitim hakkı değerlendirilmektedir.

II. İSLÂM HUKUKUNDA ZORUNLU ASKERLİK

İslâm dininde askerlik, Allah Teâlâ'nın adını yüceltmek ve can, din, namus, mal gibi olmazsa olmaz unsurların korunması açısından büyük önem arz etmiştir. Bu başlık altında naslarda askerliğe nasıl vurgu yapıldığı genel olarak incelenecek olup, zorunlu askerliğin mümkün olup olamayacağına değinilecektir. Ardından Osmanlı Devleti bakımından askerliğin nasıl bir değişim gösterdiği ifade edilecektir.

A. Genel Olarak

İslâm dininde, Allah Teâlâ yolunda mücadele etmek ve şehit olmak övülmüştür.⁴² Müslümanların Allah Teâlâ yolunda mücadele etmeleri,⁴³ zayıf erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda savaşa çıkmaları⁴⁴ bir ödev olarak yüklenmiştir.⁴⁵ Şehitlik en yüksek mertebelerden

³⁸ Modern hukukta da benzer ifadeler kullanılmış olmakla birlikte insan haklarının bir ödev yüklediği belirtilmiştir. Bkz. Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi*, 21, 22; Kemal Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş* (Bursa: Ekin Yayınları, 2022) 49, 50.

³⁹ Halit Çalış, “İslam ve İnsan Hakları: Ödev Öncelikli Toplum Modeli” İç. *İnsan Hakları ve Din* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2010) 78, 79; Yayla, *İslam Hukukunda İnsan Hakları*, 116; Ülker, “İnsan Hakları Yaklaşımı,” 27.

⁴⁰ MAA, m 9.

⁴¹ Gözler, *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*, 158; Özgürlüğün fiziki ve hukuki sınırları için bkz. Emir Kaya, “Eğitim Hak ve Özgürlüğünün Temeli Olarak Tercih Hakkı,” *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, no. 21 (2015): 59ff.

⁴² Tevbe, 9/52.

⁴³ Tevbe, 9/41.

⁴⁴ Nisâ, 4/75.

⁴⁵ Rıdvan Ayaydın, “Osmanlı Devleti’de Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)” Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul, 2011) 12.

birisi olarak görülmüştür.⁴⁶ Kur'ân'da, şehitlere ölü denmemesi gerektiği,⁴⁷ şehitlerin Allah Teâlâ katında güzel rızıklarla rızıklandırıldığı,⁴⁸ onlara büyük mükafatlar verileceği,⁴⁹ onların cennete girecekleri,⁵⁰ bağışlanacakları,⁵¹ bu amellerinin asla boşa gitmeyeceği⁵², kendilerine nimet verilen⁵³ ve mahşerde şahitlik edecek kimselerden⁵⁴ oldukları belirtilmiştir. Müslümanların savaşa çıkmalarına ve şehitliğe yönelik ayetlerden de görüldüğü üzere İslâm dini askerliğe büyük önem vermektedir. İslâm dininin en önemli beş maslahat (zarûriyyât-ı hamse)⁵⁵ olarak görmüş olduğu can, mal, nesil, akıl ve dinin korunması gerekmektedir.⁵⁶ Bu durum ise askerlik vazifesinin yerine getirilmesi ile layıkıyla mümkün olacaktır.⁵⁷ Dolayısıyla bir yükümlülük olarak askerlik müslümanlara yüklenmiştir.⁵⁸ Ancak yeterli sayıdaki müslümanın bu görevi yerine getirmesi halinde diğer müslümanların üzerinden bu sorumluluk kalkmaktadır. Bu yükümlülük ilim tahsili ile benzer şekilde farz-ı kifâye olarak görülmüştür.⁵⁹ Cihad vazifesi, ilmin bir dalı gereği görülmüş bundan dolayı ilim için çaba sarf etmek cihad vazifesinden üstün bulunmuştur.⁶⁰ Kur'ân-ı Kerim'deki toplu bir şekilde sefere çıkılsa da müslümanların içlerinden bir grubu ilim tahsili için geride bırakmaları gerektiği yönündeki ayet⁶¹ her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Bununla birlikte İslâm ülkesinin düşman istilasına uğrama tehlikesi ile karşı karşıya kalması, mevcut ordunun yetersiz olması ve seferberliğin ilan edilmesi gibi durumlarda cihad bütün müslümanların üzerinde farz-ı ayn olarak değerlendirilmiştir.⁶² Dolayısıyla böyle durumlarda zorunlu askerlik kaçınılmaz bir vazife olmaktadır.

⁴⁶ Bkz. Mehmet Seyid Geçit, "Kur'ân'da Şehitlik" *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, no. 1 (2017): 121, 125ff.

⁴⁷ Bakara, 2/154; Âl-i İmrân, 3/169.

⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/169; Hac, 22/58.

⁴⁹ Nisâ, 4/74.

⁵⁰ Tevbe, 9/111.

⁵¹ Âl-i İmrân, 3/157.

⁵² Muhammed, 47/4.

⁵³ Nisâ, 4/69.

⁵⁴ Zümer, 68/39.

⁵⁵ Ertuğrul Boynukalın, "Makâsıdü's-Şerîa" İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) c. 27, 425.

⁵⁶ Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *El-Furûk Envâr'ul-Burûk fî Envâi'l-Furûk* (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, ty.) c. 3, 113, 114; Yusuf Karadâvi, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Nida Yayınları, 2019) 84.

⁵⁷ Alimcan Buğda, "İslam Hukuk Literatüründe Savaş Kavramları ve Cihad" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 37 (2021): 195, 196.

⁵⁸ Muasır İslâm hukukçuları da bu duruma vurgu yapmışlardır. İslâm Konseyi'nin 1981 yılında yayımlamış olduğu İslâm'da İnsan Hakları Beyânnamesi ile de bu duruma vurgu yapılmış ve kamu hizmetlerine katılma hem bir hak hem de bir ödev olarak düzenlenmiştir. Akgündüz, *Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, c. 1, 128. Kamu hizmetlerinin en önde geleni, canı, dini, ırzı, malı savunmak üzere yapılacak olan askerlik hizmeti olacaktır. Dolayısıyla bu beyânname ile zorunlu askerlik hizmetinin İslâm toplumuna bir yükümlülük olarak getirilebileceği kabul edilmiş olmaktadır.

⁵⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 3, 154; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000) c. 7, 97; Buğda, "Cihad," 280; Ahmet Yaman, "Savaş" İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) c. 36, 192.

⁶⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 3, 154.

⁶¹ Tevbe, 9/122.

⁶² Aynî, *el-Binâye*, c. 7, 97; Yaman, "Savaş," 192; Buğda, "Cihad," 209.

B. Osmanlıda Zorunlu Askerlik ve Öğrencilerin Durumu

Osmanlı Devleti'nde askerlik gönüllü olarak yerine getirilmiştir. Ancak Nizam-ı Cedid ordusunun teşkilinden itibaren asker ihtiyacı artmıştır. İlerleyen süreçte farklı ordular kurulmuş ve daha fazla askere ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için farklı şekillerde askere alma yollarına başvurulmuştur. Bununla birlikte bu askere alma yolları yine gönüllülük esasına dayanmıştır.⁶³

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile kamu hizmetlerine katılmada eşitlik ilkesi getirilmiştir. Bu ilke neticesinde genel ve zorunlu askerlik sisteminin başlatılacağı düzenlenmiştir.⁶⁴ Başlatılan sisteme göre kur' a usulü ile asker alımı gerçekleştirilmiştir. Kur' a çekilmesi ile askere alınacak olan kişiler belirlenmeye başlanmış ve gönüllülük esasını yerini zorunluluk esasına bırakmıştır.⁶⁵ 1844 yılında ilk kur' a çekilmiş olup, 1846'da Kur' a kanunu düzenlenmiştir.⁶⁶ Bu dönemde askerlik süresi beş yıl ile sınırlandırılmıştı.⁶⁷ Bu kanun uyarınca askerlikten istisna edilenler arasında medrese öğrencileri de bulunuyordu. Askerlikten kaçmak için insanların çocuklarını medreseye vermesinin ve ilme eğilimli olmayan çocukların burada kalarak hem ilim öğrenemeyip hem bu sürede sosyal hayatta başka bir sanata yönelememesi hem de askerlik şerefinden mahrum kalmaması için bu öğrencilerin her yıl sınava tabi tutulmasına karar verilmişti.⁶⁸ Her yıl sınava girerek askerliklerini tecil edebilen öğrenciler, askerlik yaşını geçene kadar bu sınavlarda başarılı olurlarsa askerlikten muaf tutuluyorlardı.⁶⁹ Öğrencilerin bu durumu şartlı tecil sonrası askerlikten tam muafiyet şeklinde nitelendirilebilir.⁷⁰ 1870 Tarihli Kur' a kanununda da medrese öğrencileri askerlikten istisna edilenler arasında sayılmışlardır.⁷¹ Ancak bu kanunda öğrenciler için tam muafiyet durumu söz konusu değildi. Sınavlarda başarılı olarak askerlik yaşını tecil ile geçiren öğrenciler redif sınıfına⁷² kaydedileceklerdi.⁷³ 1886 Askeralma kanununda da benzer şekilde, medrese öğrencilerinin altı yıl boyunca sınavlara çağrılacağı ve altı yıl boyunca sınavlarda başarı gösterenlerin zorunlu askerlik hizmetini yapmaksızın redif sınıfına ayrılacağı

⁶³ Ayaydın, "Muafiyetler," 14ff; Hasan Yıldız, "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme" *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, no. 2 (2020): 1074, 1079, 1080.

⁶⁴ Doğan, Şahin Ünver, Tatar, "İnsan Hakları Anlayışına Geçiş," 153; Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994) 7, 8; Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi*, 135.

⁶⁵ Ayaydın, "Muafiyetler," 33.

⁶⁶ Aydın, *Askeralma Kanunları*, 11; Ayaydın, "Muafiyetler," 35.

⁶⁷ Aydın, *Askeralma Kanunları*, 13; Yıldız "Kur'a İmtihanları," 1082.

⁶⁸ Ayaydın, "Muafiyetler," 101.

⁶⁹ Aydın, *Askeralma Kanunları*, 15; Ayaydın, "Muafiyetler," 102; Yıldız, "Kur'a İmtihanları," 1083.

⁷⁰ Ayaydın, "Muafiyetler," 100.

⁷¹ Kur'a Kanunâme-i Hümayunu, *Düstûr-ı Askerî* (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1286), 23, 24 (21. Bent); Aydın, *Askeralma Kanunları*, 26.

⁷² Redif sınıfı, halkı uzun müddet zorunlu askerlik görevinde tutmadan kendi bölgelerinde eğitilerek iç güvenliği sağlamaya yarayan, ihtiyatı kuvvet, fiili muvazzaf ordunun yedeği olarak ifade edilen birimdir. Abdülkadir Özcan, "Redif" *İç. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) c. 34, 524.

⁷³ Kur'a Kanunâme-i Hümayunu, *Düstûr-ı Askerî*, 19, 39, 40 (12. Bent, 49. Bent); Ayaydın, "Muafiyetler," 102; Yıldız, "Kur'a İmtihanları," 1085.

düzenlenmiştir.⁷⁴ Bununla birlikte aynı kanun uyarınca Mekteb-i Nüvvab'tan henüz askerlik yaşına gelmeden şehadetname almış olan öğrenciler askerlikten muaf sayılmışlardır.⁷⁵ Medreselerdeki öğrencilerin askerliklerinin tehiri için yapılacak olan sınavların 16 sene yapılmaması ile buradaki öğrencilere askerlikten muafiyet niteliğinde bir imtiyaz verilmiş oluyordu.⁷⁶ Bu durum askerlikten kaçmak isteyenlerin, uzun yıllar herhangi bir sınava girmeksizin öğrenci statüsünde görünerek, eğitim hakkını kötüye kullanmalarına neden olmuştu.⁷⁷ Balkan Savaşları sonrasındaki dönemde ise askerlikten istisna durumu kaldırıldı. Herkesin vatan savunmasında görevli olduğu belirtildi.⁷⁸ 1914 Tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı ile medrese öğrencileri de diğer okulların öğrencileri ile birlikte sayılarak, medresenin dördüncü senesini başarı ile tamamlamaları şartıyla kısa dönem askerlikle yükümlü hale getirilmişlerdir. Dördüncü seneyi başarı ile tamamlayamayıp, başarısız olmaları durumunda genel askerlikle yükümlü tutulmuşlardır.⁷⁹

III. KARARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Değerlendirme konusunu oluşturan karar Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye tarafından alınmıştır. Kararın niteliğini kavrayabilmek açısından öncelikle Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Bunun ardından karar zorunlu askerliğin gerekliliği ve eğitim hakkını sınırlandırması açısından incelenecektir. Bu inceleme esnasında bugün de temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasında dikkate alınan⁸⁰ sınırlamanın kanunla yapılması, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunmaması, nedene bağlı olması ve ölçülü olması gibi kıstaslara dikkat edilecektir.

A. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye

Tanzimat döneminde şer' iyye mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemeleri de kurulmuştur.⁸¹ Bu ayrımın ardından şer' i uyuşmazlıkların şer' iyye mahkemelerinde

⁷⁴ Asâkir-i Nizamiye-i Şahânenin Tertibat-ı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun, m. 33, İç. *Düstûr, Birinci Tertib* (Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937), c. 5, 664; Aydın, *Askeralma Kanunları*, 35.

⁷⁵ Asâkir-i Nizamiye-i Şahânenin Tertibat-ı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun, m. 25, c. 5, 663; Yıldız, "Kur'a İmtihanları," 1088.

⁷⁶ Bu durumun nedenlerine ilişkin bkz. Yıldız, "Kur'a İmtihanları," 1076, 1093ff.

⁷⁷ Mustafa Ergün, "II. Meşrutîyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 30, no. 1, 2 (1982): 59, 60.

⁷⁸ Aydın, *Askeralma Kanunları*, 50.

⁷⁹ Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı, m. 42/6 İç. *Düstûr, Tertib-i Sâni* (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1334) c. 6, 672; Yıldız, "Kur'a İmtihanları," 1091.

⁸⁰ Mer'i hukukta temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasının hangi şartlarda mümkün olduğuna dair bkz. Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022) 136-148; Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022) 596-633; Namık Kemal Öztürk, *Anayasa Hukuku* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2021) 135-140; Gülşah Köprülü, "Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması" *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (2019): 80, 83.

⁸¹ Avcı, *Hukuk Tarihi*, 262; Gedikli, "Kazâ," c. 25, 119; Akman, "Usûl Hukukundaki Gelişmeler," 431, 432, 434.

görülebileceği belirtilmiştir.⁸² Şer' iyye mahkemelerinde görülen uyuşmazlıkların temyiz⁸³ merci ise Şeyhülislamlık nezdinde 1861'de kurulan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye olarak belirlenmiştir.⁸⁴ 1917 yılına kadar şer' iyye mahkemelerinin kararlarının temyiz incelemesi Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'de yapılmıştır. Bu tarihte şer' iyye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne bağlanması üzerine bu mahkemelerin temyiz merci Mahkeme-i Temyiz Şer' iyye Dairesi olmuştur. Şer' iyye mahkemelerinin 1920 yılında yeniden Şeyhülislâmlığa bağlanması ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye tekrar bu mahkemelerin temyiz merci haline gelmiştir.⁸⁵

Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'de şer' iyye mahkemelerinin görev alanı kapsamında bulunan uyuşmazlıklar, herhangi bir konu sınırlamasına gidilmeksizin incelenebilecektir. Bunun yanında bazı uyuşmazlık türleri zorunlu temyize tabi tutulmuştur. Küçükler, akıl hastaları, devlet hazinesi ve vakıfların aleyhine verilmiş hükümler ile kısas, nikah ve talaka ilişkin hükümler bu kapsamda değerlendirilmiştir.⁸⁶ Şer' iyye mahkemelerinin denetimi ve bu mahkemelerin hakimleri hakkındaki suçlamaların incelenmesine yönelik yetki Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'ye aittir.⁸⁷ Bu çalışmanın konusunu oluşturan kararda ise medrese öğrencilerinin zorunlu askerliğe tabi tutulması hükmünün hukuka uygunluğu incelenmiştir. Bu inceleme ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin esasa ilişkin bir norm denetimi yapmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu karar, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin yalnızca temyiz mahkemesi olmadığını, aynı zamanda Şeyhülislâmlığa da bağlı olması nedeniyle bir Anayasa mahkemesine benzer bir işlevi yerine getirdiğini göstermektedir.

Şer' iyye mahkemelerinin kararları bir usule bağlı olarak temyiz edilebilmektedir. Bu kararlar öncelikle Fetvâhâne'ye gönderilirler. Burada usul ve kanuna uygunlukları bakımından bir incelemeye tabi tutulan kararlar bu bakımdan onaylanmalarının ardından maddi hatalara yönelik inceleme yapılması için Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'ye gönderilir. Fetvâhâne'nin bir kararı göndermesi için ilam zaptında bir hata bulunması ya da aleyhine karar verilmiş olan tarafın geçerli bir itirazının dikkate alınmamış olması gerekmektedir. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye, incelemiş olduğu bu kararlardaki hatanın ikmal ile düzeleceği kanaatindeyse, eksikliklerin tamamlanması için dosyayı kararı veren mahkemeye gönderir.

⁸² Kanun-i Esasi, m. 87, Akgündüz, *Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, c. 1, 444.

⁸³ Şer'i uyuşmazlıkların temyizinin tarihi gelişimi için bkz. Gedikli, "Kazâ," c. 25, 118; Saliha Okur, "Cerîde-i İlmiyye'deki Bozma Kararlarının Hukukî Tahlili," Yüksek Lisans Tezi (İstanbul, 2001) 9, 16; Ahmet Akman, "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu" *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8, no. 8 (2023): 40, 44.

⁸⁴ Avcı, *Hukuk Tarihi*, 266, 240; Akman, *Yargılama Usûlü*, 62; Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları," 183; Akgündüz, "Olarak Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye," 167, 168; Aydın, Kurt ve Yurdakul, *Şeyhülislâmlık*, 64; Gürbüz, "Temyiz Mahkemesi," 54.

⁸⁵ Mehmet Âkif Aydın, "Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme)" *İç. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) c. 27, 344; Akman, *Yargılama Usûlü*, 63; Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005) 62; Ekrem Buğra Ekinci, "Mecelle'de Kanun Yolları" *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Argumentum* 58, no. 1, (2000): 1, 14, 15; Mustafa Şentop, "Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf XIX. ve XX. Yüzyıl," Yüksek Lisans Tezi (İstanbul, 1995) 63; Akgündüz, "Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye" 168, 169; İlhami Yurdakul, "Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyiz Kurumları," Yüksek Lisans Tezi (İstanbul, 1996) 49; Aydın, Kurt, Yurdakul, *Şeyhülislâmlık*, 65; Okur, "Bozma Kararları," 21; Ali Turan, *Türk Hukuk Tarihinde İlk Temyiz Mahkemesi Divân-ı Ahkâm-ı Adliye* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2022) 91, 92.

⁸⁶ Şentop, "Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf," 81.

⁸⁷ Akgündüz, "Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye" 171, 172.

Ancak eksiklikler ikmal ile tamamlanmayacak seviyede ise istinafen görölmek üzere dosya gönderilir. Maddi hataların veya dikkate alınmayan itirazların kararın bozulmasını gerektireceğine kanaat getirilmesi durumunda ise ilgili karar bozulur.⁸⁸ Fetvâhâne'ye göre üst merci konumunda olan Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye, Meşihat dairesine bağlı olarak çalışıyordu. Bu konumu dolayısıyla verdiği kararları Meşihat'a sunuyor ve karar vermekte zorlandığı durumlarda Meşihat'a danışıyordu. Bu durum Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye kararlarında son sözün şeyhülislâma ait olduğunu göstermektedir.⁸⁹ Çalışma konusu olan karar açısından, şer' iyye mahkemelerinin vermiş olduğu bir karara yönelik temyiz başvurusu söz konusu değildir. Bu kanuna ilişkin arka arkaya başvuruların yapılmış olması nedeniyle Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye, kanunun anlaşılması için açıklama yapılmasına ihtiyaç duymuş ve bu kanun maddesinin hukuka uygunluğuna yönelik inceleme yapılmıştır. Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin almış olduğu bu karar müftülere gönderilmiştir. İlgili düzenlemeye yönelik müftülere gelecek herhangi bir başvuruda bu karar doğrultusunda açıklama yapılacaktır.

B. Zorunlu Askerlik Bakımından

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar gönüllü askerlik uygulaması esas alınmış, bu dönemde ise medrese öğrencileri sınavlarda başarılı olmaları halinde önceleri tamamen askerlikten muaf kabul edilirken zamanla redif sınıfına ayrılmışlardır. Bununla birlikte 1914'e gelindiğinde medrese öğrencilerinin muaf tutulması veya redif sınıfına ayrılması usulü tamamen kaldırılarak medreselerinin dördüncü senesini başarı ile tamamlamaları şartıyla kısa dönem askerlik yapmak zorunda oldukları düzenlenmiştir. Dolayısıyla medrese öğrencileri için de askerlik zorunlu bir yükümlülük haline gelmiştir. Osmanlı'da medrese öğrencilerine yönelik zorunlu askerlik yükümlülüğü getiren bu düzenlemenin hukuka uygunluğuna yönelik itirazlarda bulunulmuştur. Bu çalışmanın konusu olan kararda Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Cedidinin kırk ikinci maddesinin altıncı fıkrasının hukuka uygunluğunun incelendiği belirtilmiştir.⁹⁰ Çalışma konusu kararın tarihinin h. 1332 olması burada söz konusu edilen düzenlemenin Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı olduğunu göstermektedir. Öncelikli olarak Kânun-ı Muvakkat da düzenlenmiş olmasına rağmen daha sonradan kanunla da bu sınırlamanın düzenlendiği görülmektedir. Dolayısıyla temel hak ve hürriyetlere yönelik böyle bir sınırlandırmanın kanunla yapıldığını belirtmek gerekir.

Kararda, bir milletin varlığını devam ettirebilmesi için düşmanlara karşı korunma ve müdafaa sebeplerinin yerine getirilmesi gerektiği, herhangi bir sebep olmaksızın bunlar yerine getirilmediği takdirde bir milletin devamının kabul edilemeyeceği açık bir hakikat olarak görülmüştür. Ardından, *"Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Onlarla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız karşılığı size tam olarak ödenir. Size zulmedilmez."*⁹¹ ayeti ifade edilerek düşmana karşı hazırlığın gerekliliği

⁸⁸ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017) c. 4, 3354; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahatı Fıkıyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976) c. 8, 241; Akman, *Yargılama Usûlü*, 63; Şentop, "Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinâf," 58; Ekinci, "Mecelle'de Kanun Yolları," 9, 10.

⁸⁹ Yakut, *Şeyhülislamlık*, 62.

⁹⁰ *Ceride-i İlmiyye*, 124.

⁹¹ Enfal, 8/60.

vurgulanmıştır. Rasulullah'ın (s.a.v.) hayatında, bu ayete uygun olarak düşmana karşı hazırlık yapmış, savaş aletlerini hazırlamış olduğunun siyer kitaplarında belirtilmiş ve bu durumun ümmetin hafızasında yer etmiş olduğuna işaret edilmiştir. Rasulullah'ın (s.a.v.) çeşitli oyun ve eğlenceleri kesin bir şekilde yasaklamış olmasına rağmen, antrenman yapmayı sağlamasından ötürü müsabakalar düzenlenmesini, at yarıştırmayı mübah kıldığı ifade edilmiştir. İ' lâ-yı Kelimetullah ve İslâm sınırlarının düşmanlardan korunması için cihadın İslâm'ın şartlarından biri olduğu belirtilmiştir. Bu uğurda asırlarca müslümanların güçlü bir şekilde hakimiyeti ellerinde bulundurduğu ancak son zamanlarda İslâm aleminde gerilemelerin olduğu, uyuşukluğun ve müdafaa için gerekli sebeplerin işlenmesine önem verilmediğinin görüldüğü belirtilmiştir. Balkan Savaşlarının üzücü bir netice ile sonuçlanması sonrasında düşmanın kısa bir süre de olsa başkentin kapılarına dayanmış olmasına, dinin ve milletin varlığının tehdit altında bulunmasına dikkat çekilmiştir. Bu kanlı savaşla birçok İslâm toprağının düşman işgali altında kaldığı can, mal ve her türlü kutsalın düşman saldırısına maruz kaldığı belirtilmiştir. Böyle bir hadisenin tekrar etmemesi için gerekli tüm hazırlıkların yapılması müslümanların tamamı için önemli bir görev olarak görülmüştür. Bu görev konusunda gevşeklik gösterilmesinin müslümanların sorumluluğunu doğuracağı belirtilmiştir. Savaşlarda eğitim görmemiş kişilerin bir yarar sağlamadığı, bunların silahları kullanamadığı ifade edilmiştir. *"Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır."*⁹² ayetine vurgu yapılarak müslümanların her ihtimale karşı yekvücut olarak hazır olması gerektiği belirtilmiştir. Karardaki tüm bu belirlemeler cihadın müslümanlar üzerine farz-ı ayn olmasını gerektiren şartlara benzer durumların varlığına işaret etmektedir.⁹³ Buna göre gerek naslarla işaret edilen ödevlerin yerine getirilmesi, gerekse can, mal ve diğer kutsalların korunması gibi maslahatlar nedeniyle zorunlu askerlik müessesesinin gerektiği ve bu durumun hukuka uygun olduğu ifade edilmek istenmiştir. Nitekim can, mal, nesil ve din makâsıdü's-şerîa (zarûriyyât-ı hamse)⁹⁴ olarak bilinen en önemli beş maslahatın dördünü oluşturmaktadır. En üst seviyedeki bu maslahatların düşman saldırısı nedeniyle tehlikede olmasından dolayı tedbirlerin almasının gerekmiştir.⁹⁵ Bu husustaki belirlemeler, zorunlu askerlik düzenlemesinin nedene bağlı olduğunu, gereksiz yere vaz edilmemiş olduğunu göstermektedir.

C. Eğitim Hakkını Sınırlandırması Bakımından

Çalışma konusunu oluşturan kararda, zorunlu askerliğin önemi ve gerekliliği ifade edildikten sonra medrese öğrencilerinin de bu kapsamda askerlik yapmalarının gerekliliği açıklanmıştır. Buna göre belirtilen naslar ve içinde bulunan durum gereğince müslümanların tamamının askerlik görevini yüklenmeleri gerekmektedir. Medrese öğrencileri de bu görevden muaf tutulmayarak askerlikle ilgili eksikliklerini bir senelik kısa dönem askerlik eğitimi alarak gidermeleri ve bu süreçte hiç eğitim almamış askerlerin manevi yönlerinin kuvvetlendirilmesi için yararlı olmalarının gerektiği belirtilmiştir. Bu bir senenin sona ermesi ile birlikte, medrese öğrencilerinin eğitimlerine devam edebilecekleri ifade edilmiştir. Bu sürenin kısa tutulmuş olması, sınırlamanın ölçülü bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla burada aslında medrese öğrencilerinin eğitimlerine engel teşkil

⁹² Tevbe, 9/41.

⁹³ Aynî, *el-Binâye*, c. 7, 97; Yaman, "Savaş," 192; Buğda, "Cihad," 209.

⁹⁴ Boynukalın, "Makâsıdü's-Şerîa," c. 27, 425.

⁹⁵ Karâfî, *El-Furûk*, c. 3, 113, 114; Karadâvî, *İslâm Hukukuna Giriş*, 84.

edecek nitelikte bir askerlik ödevi yüklenmediği, onların kutsal bir görevi yerine getirmeye davet edildikleri belirtilmiştir. Bu durum, eğitim hakkına getirilen sınırlandırmanın, hakkın özüne bir zarar vermediğini göstermektedir. Kararda bu hususa dikkat edildiği görülmektedir. Medrese öğrencileri yerine getirecekleri zorunlu askerlik hizmeti ile, hem tehdit altında bulunan hayat hakkının, mülkiyet hakkının, din ve vicdan hürriyetinin korunması hususunda hem de hiç eğitim alamamış olan kimselere eğitim vererek onların eğitim hakkından faydalanmaları hususunda görev icra etmiş olacaktır.

İslâm hukukunda özellikle temel eğitim açısından müslümanların yükümlü oldukları, bu eğitimin cihaddan daha üstün olduğu belirtilmiştir.⁹⁶ Medrese öğrencilerinin eğitimi ise temel eğitim kapsamında değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla burada medrese öğrencileri zorunlu askerlik nedeniyle, temel eğitim kapsamında bir sınırlandırmaya tabi olmamışlardır. İlgili kararda, medrese öğrencilerinin almış oldukları eğitim nedeniyle askerin manevi yönden kuvvetini diri tutacağından bahsedilmiştir. Dolayısıyla kararda, zorunlu askerliğin gerekliliği bakımından vurgulanan şartlar nedeniyle medrese öğrencilerinin de askeri eğitim alması gerektiği ifade edilmiş olmakla birlikte, bu öğrencilerin diğer askerlerin manevi açıdan kuvvetlerini artıracak olmalarının da fayda sağlayacağı ve bu nedenlerle kısa dönem olarak da olsa askerlik görevini yerine getirmelerinin gerekliliği belirtilmiştir. Bunun yanında medrese öğrencileri, daha önce bu eğitimi alamamış olan askerlik yükümlülerine bu eğitimi vererek, onların bu eğitim hakkını almalarını da sağlamış olacaklardır. İlgili kararda eğitim hakkına, Osmanlı Devleti'nin en zor durumlarda dahi büyük saygı duyduğu ve sınırlamaya giderken bunu hakkın özüne dokunmama, gereklilik ve ölçülülük ilkelerine azami derecede riayet ederek yerine getirdiği görülmektedir. Nitekim, medrese öğrencilerine doğrudan uzun dönem askerlik yapma yükümlülüğü getirilmeyerek ölçülü bir sınırlandırmaya gidilirken; hayat hakkı, din ve vicdan hürriyeti gibi hakların tehdit altında bulunmasından dolayı gerekli bir sınırlandırmada bulunulmuştur. Nihai olarak, kararda eğitim hakkına yönelik genel kaideler yerine zaruret ve maslahat prensipleri doğrultusunda hareket edilerek bir nedene bağlı şekilde, gerekli ve ölçülü bir sınırlandırmada bulunmanın hukuka uygun kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sınırlandırmanın kanun ve kanun hükmünde olan bir düzenleme ile yerine getirilmiş olması ile keyfilikten kaçınılmış, temel hak ve hürriyetlerin korunmasına dikkat edilmiş olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Şerefli ve üstün bir varlık olarak yaratılan insan, sırf insan olmasından kaynaklı olarak birtakım haklara sahiptir. Kişinin sırf insan olmasından kaynaklı olan bu haklar, genel olarak insan hakları olarak ifade edilmektedir. Bu haklardan bir tanesi de eğitim hakkıdır. İslâm hukuku kapsamında haklar ve ödevler karşılıklıdır. İslâm hukukunda, insanın toplumu oluşturan diğer insanlara karşı üstlenmiş olduğu ödevler, sahip olduğu haklara göre öncelik arz eder. Dolayısıyla eğitim hakkı da sınırsız bir hak olarak kabul edilmemektedir. Sınırlamanın gerekmesi durumunda ölçülü biçimde bu hakkın sınırlanması mümkün olacaktır.

Eğitim hakkı İslâm'dan önce de söz konusu olmakla birlikte ilk kez İslâm ile büyük bir önem kazanmıştır. Müslümanlar doğrudan Kur'an ve Sünnet ile ilim tahsil etmeye yönlendirilmişlerdir. İslâm hukuku, eğitim hakkını tek bir kullanım ile tükenecek nitelikte

⁹⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, c. 3, 154.

değil devamlı nitelikte bir hak olarak tanımıştır. Eğitim, müslümanlar için yalnızca bir hak değil aynı zamanda bir ödev olarak görülmüştür. İnanç ve ibadet esaslarıyla, iştigal etmiş oldukları alanlarla ilgili bilgileri öğrenmeleri müslümanlar açısından bir yükümlülüktür. Toplumun ihtiyaç duymuş olduğu bir alanda uzmanlaşmanın gerekmesi durumunda, bu alanda öğrenim görülmesi müslümanlara bir ödev olarak yüklenmiştir. Farz-ı kifâye olarak görülen bu ödevin bir kısım müslümanlar tarafından yerine getirilmesi diğer müslümanları bu sorumluluktan kurtaracaktır. Devletin bu hakkı tanınması ve bu hakkın kullanılması için gerekli imkânları sağlaması gerektiği kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim hakkı, tüm vatandaşlar için tanınmıştır. Bu hak Kânûn-ı Esâsî'de ayrıca bir madde ile düzenlenmiş ve eğitimin ilk derecesinin tüm Osmanlı vatandaşları açısından zorunlu olduğu belirtilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette cihadın ve şehitliğin önemi vurgulanmıştır. Müslümanlar kamu hizmetlerine katılma hakkını haiz olmakla birlikte bununla yükümlüdürler. Kamu hizmetlerinin en önemlisi ise canı, dini, ırzı ve malı savunmak üzere yapılacak olan askerlik hizmeti olacaktır. Bu hizmeti yerine getirmek normal şartlar altında farz-ı kifâye olarak görülmüş ve yeterli sayıda müslümanın bu görevi yerine getirmesi ile kalanların üzerine bir sorumluluk doğmayacağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte İslâm ülkesinin düşman istilası tehlikesi ile karşı karşıya kalması ve mevcut ordunun yetersiz kalması durumunda oluşacak seferberlik hali gibi durumlarda askerlik görevini icra etmek farz-ı ayn kapsamında değerlendirilmiş ve bütün müslümanlar açısından bir yükümlülük olarak görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde askerlik, Tanzimat dönemine kadar gönüllü olarak icra edilmiştir. Ancak Tanzimat döneminde ortaya çıkan farklı nedenlerden ötürü asker ihtiyacı artmıştır. Bu durum zorunlu askerlik müessesesinin uygulanmasına neden olmuştur. Zorunlu askerlik düzenlemesi getirilmiş olsa da eğitim hakkına önem verilmiştir. Bu kapsamda medrese öğrencilerine her yıl sınava girerek askerliklerini tehir etmeleri ve askerlik yaşının geçmeleri ile askerlikten muaf tutulma hakkı tanınmıştır. Daha sonra bu muafiyete yönelik hak redif sınıfına ayrılmaya çevrilmiştir. Balkan Savaşlarının ardından ise kısa dönem askerlik, medrese öğrencilerine zorunlu bir yükümlülük olarak getirilmiştir.

Şer' iyye mahkemelerinin temyiz merci olarak, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye kurulmuştur. Şer' iyye mahkemelerinde verilmiş olan kararlar Fetvâhâne'nin denetiminden geçtikten sonra Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'de temyiz incelemesine tabi tutulmaktadır. Kendisine yapılan başvurular neticesinde bir kanun hükmünün anlaşılmadığını gören Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin bu hükmün esasına ilişkin açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Bu açıklamalar, ilgili düzenlemenin hukuka uygunluğuna yöneliktir. Bu inceleme ile Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin esasa ilişkin bir norm denetimi yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu karar, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin yalnızca temyiz mahkemesi olmadığını aynı zamanda Şeyhülislâmlığa da bağlı olması nedeniyle, Anayasa mahkemesine benzer bir işlevi yerine getirdiğini göstermektedir.

Meclis-i Tedkîkât-ı Şer' iyye'nin almış olduğu kararda doğrudan ayetlerde işaret edilen ödevlerin yerine getirilmesine vurgu yapılarak, müslümanların her ihtimale karşı yekvücut olarak hazır olması gerektiği belirtilmiştir. Ardından Balkan Savaşlarında alınan mağlubiyetin sonrasında can, mal ve diğer kutsalların tehlikede olduğu, bunların korunması gerektiği belirtilmiştir. Burada belirtilen can, mal, nesil ve din makâsıdü's-şerîa (zarûriyyât-ı hamse) olarak bilinen en önemli beş maslahatın dördünü oluşturmaktadır. Bu maslahatların tehlikede olması cihadın farz-ı ayn olarak kabul edilmesini gerektiren duruma benzer bir durumun

mevcut olduğunu göstermektedir. Böyle bir durumunda en üst seviyedeki bu maslahatların korunması müslümanlar açısından zorunlu bir yükümlülüktür. Dolayısıyla bu maslahatlar nedeniyle zorunlu askerlik müessesesinin gerektiği ve bu durumun hukuka uygun olduğu ifade edilmek istenmiş ve bu düzenlemenin nedene bağlı olarak gerçekleştirilmiş olduğu vurgulanmıştır.

Medrese öğrencilerine getirilen zorunlu askerlik yükümlülüğü bir yıllık kısa dönem şeklinde düzenlenmiştir. Buna göre tüm müslümanların askerlik yapmasının gerekli olduğu bir dönemde, medrese öğrencilerinin en azından silah kullanıp, askeri kuralları öğrenebilmeleri ve diğer askerlerin manevi kuvvetlerinin artırılması bakımından fayda sağlamaları açısından, daha sonra eğitimlerine devam etmelerine fırsat tanıyacak şekilde kısa bir süre askerlik yapmaları gerekecektir. Medrese öğrencilerinin kısa dönem askerlik yapması, sınırlandırılması noktasında gereklilik olan eğitim hakkının, özüne dokunulmadığını ve aynı zamanda ölçülülük ilkesine de uyularak sınırlandırıldığını göstermektedir. Bu karardan açık bir şekilde görüldüğü üzere Balkan Savaşları gibi acı bir mağlubiyetin alınmasının akabinde, Birinci Dünya Savaşının hemen öncesindeki bir tarihte dahi, Osmanlı Devleti'nde eğitim hakkına azami derecede önem verilmiştir. Bu hakkın sınırlandırılmasında, sınırlandırılmanın kanunla yapılması, gerekli olması, nedene bağlı olması, hakkın özüne dokunmaması ve ölçülü olması prensiplerine dikkat edildiği görülmektedir. Ancak bu şekilde eğitim hakkının sınırlandırılması hukuka uygun kabul edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmed. *İslâm'da İnsan Hakları Beyânnamesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2017.
- Akgündüz, Ahmed. *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2011.
- Akgündüz, Murat. "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlığa Bağlı Bir Birim Olarak Meclis-i Tedkikât-ı Şer'îye." *Ekev Akademi Dergisi* 21, no. 1 (2004): 167-172.
- Akman, Ahmet. "Selçuklularda Adli Yapı ve Emir-i Dad'ın Konumu." *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8, no. 8 (2023): 40-57.
- Akman, Ahmet. "Tanzimat Sonrası Osmanlı Usûl Hukukundaki Gelişmeler." *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, no. 1 (2019): 431-450.
- Akman, Ahmet. *Tanzimat Sonrası Osmanlı Adliye Teşkilatı ve Yargılama Usûlü*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Armağan, Servet. *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Arslantürk, Mustafa. *Peygamber Buyruğu Işığında İnsan Hakları*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2016.
- Asâkir-i Nizamiye-i Şahânenin Tertibat-ı Müteyemmene-i Cedideye Tevfikan Sûret-i Ahzını Mübeyyin Kanunnâme-i Hümayun. *Düstûr, Birinci Tertib*. Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.
- Ataman, Hakan. *Eğitim Hakkı ve İnsan Hakları Eğitimi*. İzmir: İnsan Hakları Gündemi Derneği, 2008.
- Atar, Yavuz. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2023.
- Ayaydın, Rıdvan. "Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Aydın, Bilgin, İsmail Kurt ve İlhami Yurdakul. *Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*. İstanbul: İSAM Yayınları 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. "Mahkeme (Osmanlı Devleti'nde Mahkeme)." İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aydın, Faruk. *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1994.
- el-Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkıyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsıdü's-Şerîa." İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27/423-427. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buğda, Alimcan. "İslam Hukukunda Farz-ı Kifâye Kavramının Sosyal Hayattaki İşlevi." *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2023): 1-30.

- Buğda, Alimcan, "İslam Hukuk Literatüründe Savaş Kavramları ve Cihad." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 37 (2021): 195-213.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi' u's-sahîh*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Caferi, Allame Muhammed Taki. *Evrensel İnsan Hakları İslam ve Batı Düzenlerinin Mukayesesi*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2016.
- Canan, İbrahim. "İslâm'da Çocuk Hakları." *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (1995): 7-22.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994.
- Çalış, Halit. "İslam ve İnsan Hakları: Ödev Öncelikli Toplum Modeli." İç. *İnsan Hakları ve Din*, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2010.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullah b. 'Abdurrahmân. *Musnedü'l-İmâm ed-Dârimî*. yy., 2015.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Meali. Erişim Tarihi, Ekim 30, 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf>.
- Doğan, İlyas, Fatma Süzgün Şahin Ünver ve Dilara Buket Tatar. "Osmanlı Devleti Klasik Döneminden Pozitif Metinlerde İnsan Hakları Anlayışına Geçiş." İç. *İnsan Hakları Hukuku*. ed. İlyas Doğan, 137-160. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Mecelle'de Kanun Yolları." *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Argumentum* 58, no. 1 (2000): 1-16.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları." Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1996.
- Erdoğan, Mustafa. *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*. Ankara: Hukuk Yayınları, 2018.
- Eren, Abdurrahman. *Anayasa Hukuku Dersleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022.
- Ergün, Mustafa. "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 30, no. 1-2 (1982): 59-89.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Geçit, Mehmet Seyit. "Kur'ân'da Şehitlik." *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, no. 1 (2017): 121-144.
- Gedikli, Fethi. "Kazâ (Osmanlı Devleti'nde Kazâ)." İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/117-119. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Gözler, Kemal. *İnsan Hakları Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Yayınları, 2022.
- Gürbüz, Mustafa. "İslam Hukuk Tarihinde Kanun Yolu Olarak Temyiz Mahkemesi ve Osmanlı Devletindeki İşleyişi." Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2006.
- İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. yy.: Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1431.
- Karadâvi, Yusuf. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Nida Yayınları, 2019.
- Karâfi Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs. *El-Furûk Envâr'ul-Burûk fî Envâi'l-Furûk*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ty.

- Kaya, Emir. "Eğitim Hak ve Özgürlüğünün Temeli Olarak Tercih Hakkı." *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi* 21, no. 1 (2015): 123-167.
- Kılınç, Ahmet. "The Influence of The Ottoman State on Islamic Law." Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı, no: 2022/2, (2022): 547-580.
- Köprülü, Gülşah. "Uluslararası Hukuk Bağlamında Din ve Vicdan Hürriyetinin Korunması." *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 1, no. 1 (2019): 80-91.
- Kur'a Kanunâme-i Hümayunu. *Düstûr-ı Askerî*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1286.
- Meşihat-ı Celile-i İslamiyye. *Ceride-i İlmiyye* 1, no. 3 (Ramazan 1332).
- Mumcu Ahmet ve Elif Küzeci. *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2019.
- Mükellefiyet-i Askeriye Kânun-ı Muvakkatı. *Düstûr, Tertib-i Sâni*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1334.
- Müslim Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi. *Sahîh-i Müslim*. yy.: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955.
- Okçu, Davut. "Eğitim Hakkı ve Tarihsel Gelişimi." *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4, no. 1 (2007): 45-59.
- Okçu, Davut. "İslam Hukukunda Eğitim ve Öğretim Hakkı." Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2003.
- Okur, Saliha. "Cerîde-i İlmiyye'deki Bozma Kararlarının Hukukî Tahlili." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2001.
- Özcan, Abdülkadir. "Redif" İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/524-526. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztürk, Namık Kemal. *Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2021.
- Şentop, Mustafa. "Şer'iyye Mahkemelerinde Temyiz ve İstinaf XIX. ve XX. Yüzyıl." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995.
- Şentürk, Recep. *İnsan Hakları ve İslâm: Sosyolojik ve Fıkîhî Yaklaşımlar*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.
- Turan, Ali. *Türk Hukuk Tarihinde İlk Temyiz Mahkemesi Divân-ı Ahkâm-ı Adliye*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2022.
- Umara, Muhammed. *İslam ve İnsan Hakları*. İstanbul: Denge Yayınları, 1992.
- Ülker, İbrahim. "İslam Hukukunda İnsan Hakları Yaklaşımı." İç. *Hukukçuların Kaleminden İslam Hukukunda İnsan Hakları*. ed. İbrahim Ülker, 11-35. Ankara: Adalet Yayınevi, 2021.
- Ülker, İbrahim. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ve Türk Anayasa Hukukunda Eğitim Hakkı ve Özgürlüğü*. Konya: Aybil Yayınları, 2017.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Yaman, Ahmet. "Savaş" İç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/189-194. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yayla, Mustafa. *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.

- Yıldız, Hasan. "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme." *Vakarıüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, no. 2 (2020): 1074-1125.
- Yurdakul, İlhami. "Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyîz Kurumları." Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996.
- Yüce Akkaya, Sercana. "İslam Hukukuna Göre Uluslararası İnsancıl Hukuk ve İnsan Hakları." Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2019.
- Zorlu, Süleyman Emre. "Günümüz ve İslam Hukukunda Çocuk Hakları Karşılaştırmalı Bir İnceleme." *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21, no. 2 (2013): 125-160.